

Myronova, Halyna

Паремійний фонд національної мови як вияв світобачення народу, його духовної та матеріальної культури

Opera Slavica. 1993, vol. 3, iss. 4, pp. 16-26

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116292>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ПАРЕМІЙНИЙ ФОНД НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ ЯК ВИЯВ СВІТОВАЧЕННЯ НАРОДУ,
ЙОГО ДУХОВНОЇ ТА МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Г. М. Миронова (Київ)

Загальновідомо, що мова є формою вербалізації культури, тож паремійний фонд національної мови, що є актом народної творчості та продуктом колективної інтелектуальної свідомості, засобом фіксації та впорядкування ритуалів і уявлень, виступає як відбиття культурного становлення людства та безперервності пізнавального процесу, віддзеркалення практичного світогляду, відтворення вертикального зв'язку поколінь етносу.

Світосприймання східних слов'ян значною мірою сконденсовано у прислів'ях та приказках, замовляннях, вітаннях, побажаннях, прокльонах, що перейшли до паремійного фонду як з усного мовлення, так і з обрядів, звичаїв, творів фольклору тощо. Ці своєрідні акумулятори знань та накопиченого досвіду свідчать про нестандартність та багатство асоціативного апарату, творчий характер і неординарність мислення вказаних етносів. Вони ж дозволяють зрозуміти, яким чином відбувалось первинне сприйняття людиною дійсності, що її оточувала, а також осмислення предметного та духовного світів (укр. "що край, то й звичай"; "що криниця, то й водиця"; "що сторона, то й новина"; "що хатка, то й гадка", р. "что город, то и норов"; "что деревня, то и обычай", згадаймо у Г. Сковороди: "Всякому городу нрав и права"), їх систематизація та класифікація, тобто "привласнення, присвоєння" (укр. "з чужого добра не строїть двора", р. "чужим добром не разживаешься"; блр. "в своей каце и углы памагаюць", пор. укр. "хоч і в брата, та не своя хата").

У прислів'ях та приказках виявляються витoki напдної філософії та моралі (хоча ці поняття ще не закріплені словниками, тобто не мають статусу наукових, але саме вони матеріалізуються за допомогою номінативних одиниць мови і, таким чином, фіксуючись, сприймаючись та усвідомлюючись поколіннями людей, регламентують стосунки у суспільстві) (укр. "як силою копати колодязь, то води не пити", "треба нахилитись, щоб води напитись", "своя хата повинна бути покришка", р. "на чужой роток не накинеш платок", пор. укр. "великої треба хусти, щоб затулити (зав'язати) людям усти", "до чужого рота не приставим ворота"). Вони визначають норми суспільної поведінки (укр. "не будь тим, що ворота підкидає", "якби все одно, то лазили б у вікно, а то дверей шукають", пор. блр. "каб усё раўно, то лазілі б у вакно, а так ходзюць у дзверы", р. "не бей в чужие ворота плетью, не ударили б в твой дубиной"). Паремії орієнтують нас на милосердя: р. "лучше подать в окно, чем стоять под

оком" (варто згадати: "Да не оскудеет рука дающего"), засуджують неробство, байдкування, безцільне гаяння часу: блр. "учора гоцікі, сёння гоцікі, будзеш хадзіць без сарочки". В них відтворюється осмислення стосунків "природа-людина" (укр. "пліт на три роки, кіт на три плати, кінь на три коти, чоловік на три коні"), "суспільство-людина" (р. "с миру по нитке - голому рубаха", укр. "з хати по нитці, сиротині - свитка"), "людина-людина" (р. "муж у дзврь ногою, а жена в окош до головою", укр. "не плюй у криницю (колодязь, воду, до студні, бо знадобиться (згодиться, трапиться) води напитися" (до речі, варіювання в останньому прикладі є не поодиноким випадком і благодатним матеріалом для раздумів про шляхи розвитку людської думки, про роботу, яку виконувала людина, шліфуючи, відточуючи у вербальній формі своє бачення того чи іншого явища, в речі речт про становлення мовної свідомості етносу). Тут же зафіксовані поради та рекомендації на всі випадки буття: блр. "пильнуй господарки - будуць у гаршку скварки", укр. "чужий кожух не нагріє". В афористичних виразах відчувається надзвичайна повнота народного розуму та спостережливості (укр. "трапиться на довгим віку варити борщ і в глеку", блр. "до часу дзбан воду носить", "хто має дочкі, той ходзіць без сапочки", р. "не только света, что в окошке, свет клином не сошелся" та ін.).

Паремійний фонд національної мови, відтворюючи у собі тривалі шляхи пізнання істини людиною, несучи відбиток духовної та матеріальної культури народу, є благодатним матеріалом виявлення національно-культурної специфіки етносу, його світосприймання, відбиття локально-неповторних властивостей (наприклад, давня притаманні східним слов'янам гостинність, привітність, ширість, хлібосолюбство: укр. "частуй усім що хата має"; "чим хата багата, тим і рада"; р. "что есть в печи, все на стол мечи" та інші).

Східнослов'янські паремії - прекрасне джерело для дослідження не тільки духовної культури народу, але й його матеріального благополуччя; номені реалій можуть бути використані як свідчення матеріального рівня розвитку суспільства, відображення специфічних обставин життя етносу, характерних для певної території (блр. "фартух новы, новая спадіца - едзьма на кирмак", "ближей сарочка к целу, чим си кабат"), як показник соціальних, майнових стосунків (укр. "убрався в жупан й дума, що пан", пор. блр. "хаб ты быў пан, насіў бы жупан"), як свідчення суспільного статусу людини (блр. "ад пустога хлява затычка", укр. "по Савці шапка", пор. р. "по Сеньке и шапка, по Еремке колпак").

Благополуччя селянської родини, її добробут значною мірою залежали від догляду за садивою та господарськими будівлями. Ця думка звучить у прислів'ях: укр. "всякий двір казайським оком держиться", "по дворі пізнати гарного газду", р. "дом вести - не лапти плести", блр. "хозяйство водзить - не розиня рот ходзіць". Звідси стає зрозумілим, чому у східних слов'ян паремійні гнізда за опорними словами *кіл*, *пліт*, *тин*, *ворота*, *перелез* відзначаються широкою розгалуженістю. Зокрема, всім нам добре відомий вираз, котрий є одиницею спільного східнослов'янського фразеологічного фонду: "Ні кола, ні (ані) дво-

ра", що означає "в когохтось зовсім нічого не має". Це прислів'я має розгалужене гніздо варіантів, які свідчать про різний ступінь модифікації ідеї - від максимально редукованого виразу до майже притчі: блр. "ні вала, ні кола", укр. "ні кола, ні двора, ні рогатого вола", "немає в нього ні кола, ні двора - один сіренький коток та на шії потузок", "ні кола, ні двора, тільки й ходу, що з воріт та в воду"; р. "ни кола, ни двора, один серенький коток, на шеє беленький платок", "ни кола, ни вола, ни двора, ни мила живота, ни образа помолиться, ни хлеба, чем подавиться, ни ножа, чем зарезаться" та ін. Саме про зовсім бідних людей говориться у примовці: "в друга - немька старенька, в нього жінка молоденька, а що в мене молодого - ні кола, ані двора" та в прислів'ях: укр. "на чорта ворота, то немає плота", пор. блр. "кола двора чортма й кола", "ні плота ні азярда" (азярод - пристосування для суміння снопів, яке складається з кілків); р. "кол да перетына", "кол к колу"; "ни двора ни ограда" та ін.

Саме це значення виразу є другорядне або існує паралельно з іншим. Дослідники минулого вказували на те, що слово кіл могло означати ще й палку, жердину певної довжини, якою користувалися при розподілі земельних ділянок; тобто кіл - це певна земельна міра, земельний наділ (до речі, у Ярославській губернії міряли землю на коли, і кожен двір мав два коли орної землі, а один кіл складався з двох сажнів, сажень же дорівнював 2,13 м). Підтвердженням цієї версії може бути р. "бьют волка и на чужом колке" (тобто на землі, ділянці будь-кого). Первісне значення цього прислів'я було спрямоване на характеристику людини, котра не мала нерухомого майна (див. "забити перший кілок" про початок будівництва, пор. "забивати (забити) осиковий кілок (осику, осичину) в могилу" означало знищити когось остаточно), а не критику поганого господаря (ця семантика з'явилась пізніше); про такого говорять: р. "сокол хоть на кол, да кол, что мосол", "на одном колу вертеться", укр. "бути голим колом" і под.

Межі людського життя не важко підрахувати, пам'ятаючи народну мудрість: "Пліт на три роки, кіт на три плоти, кінь на три коти, чоловік на три коні". Зрозуміло, що така огорожа як пліт недовговічна, бо вона сплетена з різного нетривкого матеріалу (верба, лоза, береза), між яким було кілля. Звідси первісне значення прислів'я "від біді плотом не загородимся". А наші предки миро вірили в те, що "яке кілля, такий пліт", "з доброго плота добрий кіл", "єдин кіл плота не вдержить", "без стовпів і пліт не стоїть", пор. р. "без столбов забор не стоїт (а подпора сена не просит)"; вони підмічали: укр. "беззубий, як когут на плоті", "через плоти риклива, а до роботи лінлива"; і стверджували: "з великим ротом добре лиш під плотом", "своє не бачиш під носом, але чуже під плотом". Пліт дівчата використовували для гадання у передноворічну ніч. Вони рахували кілки так, щоб було три рази по дев'ять і позначали останній. Вранці роздивлялись його. за прикметами, якщо він був корявий та старий, то дівка вийде заміж за бідного; як кривий та обдертий - за каліку; коли ж обструганим та рівенький - за молодого та багатого та ін. В давнину вважалося, що бачити у сні загороду вище плітки, саме звідси російський ви-

раз *на(пере)плесть* "наплутати, набрехати, говорити казна-мо" (див. ще "плети плетень, сегодня твой день"). Так поступово розвивалась метафоризація прислів'їв, утворювалися вторинні значення у паремій, які народилися в усному спілкуванні селян-хліборобів та скотарів (пор. "в чужій загороді скотини не розведеш").

Досить часто у прислів'ях та приказках спостерігається заміна слів - синонімів *пліт* та *тин*: "ні в тин (пліт), ні в ворота", "через низький тин (пліт) усі собаки скачуть", хоча пор. брл. "ні к тыну, ні к плоту" (див. укр. відповідник: "ні в тин, ні в ворота"). Народна мудрість широко використовує часто вживані назви огорожі, створюючи яскраві картини. Зокрема, глузуючи: "нашому тинові двоюрідний пліт", іронізуючи: "драний тин, а за ним затишно", констатуючи: "свій своєму через тин не плюне", "тин у (об) тин (тин з тином)" (жити/бути сусідами, жити поруч, по сусідству), попереджаючи: "під (попід) чужим тином" (між чужими людьми), "під чужий тин" (до чужих людей), "під (попід) тином (тинами)" (просто неба, надворі). Цікавим нам здається і замовляння, яке виголошувалось у росіян, коли переходили у нову хату: "Поставлю я около двора мирокий тын, чтобы через этот тын лютый зверь не перескочил, ни гад не переполз, ни лихой человек ногой не переступил, и дедушка лесной через него не заглядывал".

Значна кількість паремій із стрижневим словом *ворота* свідчить про значення самої реалії, про сакральність, пов'язану з нею в уяві, віруваннях наших праурів, тому що ворота - це межа, кордон між зовнішнім світом і оселею людини, своїм і чужим (див. "мої ворота для тебе зачинені (заперті)"), світом живого та потойбічного (звідси стають зрозумілими вирази *врата красная* "про рай", *врата смертная*, *врата адова*, *вечная*, *небесная* та подібні). Сакральність реалії в уяві древніх обумовила (і підкріплювала кожного разу ще й це) значна кількість обрядів, звичаїв, прикмет, пов'язаних з воротами. Так, для того, щоб куплені тварини швидше забули своїх колишніх господарів, східні слов'яни під воротами закопували пучок шерсті або перекладали частину землі з-під правого воротного стовпа колишнього господаря під свої ворота; якщо ж корова довго не могла звикнути до нового господаря, то жінка відчиняла ворота й тричі обертала (обводила) її навколо себе, промовляючи: "Коровушка, не реви, хозяина не гневи; хозяин нам смиренный". Все це дає змогу зрозуміти первісний зміст виразу: "Дивитися (вирячтися, видивився) як теля (баран, цап) на нові ворота" (можливий зв'язок і з рос. "ни в какие ворота не лезет", орієнтуючись на первісну семантику). Походження мапеміі "хоч ворота зачиниш та не сплиниш", зумовлена прикметою, за якою "когда покойника вынесут из двора, то затворяют ворота и завязывают поясом, чтобы болезнь не вернулась и мертвец не ходил; хозяева, мимо которых несут покойника, тоже закрывают ворота и каютку, чтобы болезнь не вошла".²

Східнослов'янські прислів'я та приказки з назвою реалії свідчать про спостережливість ("де ворота скрипливі, там баби сварливі", пор. "де люди брехливі, там і ворота рипливі", р. "кто хорошо живет, тот не запирает ворот", "на богатого ворота настезь, на убогого запор"); доброзичливий гумор, легку іро-

нію, кепкування (блр. "борох спиць, а счастье само к нему под ворота лезець", "спні дурнога з варот, а ён через плот", р. "от чужих ворот есть поворот", "не хочу в ворота, разбирай забор", "продал дом, купил ворота, будем запираяться", укр. "додому широки ворота, а здому вузькі", "для нього мої ворота завузькі" (можна припустити, що останнє пов'язане зі стійким давнім теологічним виразом *теснии врата*, що означав "життя в злигоднях; бідувати заради царства небесного").³

Паремії повчають і наставляють: р. "затворяй ворота, пока улица пуста", "мети всяк перед своими воротами", пор. тематично і семантично близькі укр. "чужий рот не хлів, не зачинити", "рот не город - не загороди", досить відверті "розкрив рота як ворота", завуальовані "ворота не стають кому" (хтояь говорити без упину), образні "замкнути (заперти) ворота" та ін. З давніх-давен загальновідомі вислови *пригостити чим ворота підпирають та розписати (виназати) ворота (двогтем)*, але, мабуть, не всі знають, що означало в давнину словосполучення *одчинити (отворити) ворота (врата)*, яке згодом стало стійким, а не пізніше втратило своє переносне значення "здаватися, віддати місто ворогу". Так, у Новгородському літописі знаходимо: "И приидоша подъ Вышегородъ... а вышегородци поклонилися отвориша врата".

Народна філософія, кмітливість, тонкий гумор, пов'язані зі згадуванням перелазу, котрий часто містився поряд з воротами. Це відтворилося в таких фразеологічних одиницях: "Низький перелаз - усім людям дорога" (пор. блр. "нізькі піралаз - усім дарога"), "від нас до вас - перелаз", "життя як собаці на перелазі" та ін.

Світобачення східних слов'ян, пронизане міфологічними уявленнями, сприймало й вікна як отвір, через який здійснюється зв'язок людини із зовнішнім світом, але в той же час саме через нього до житла можуть потрапити злі сили: "крий порога тривога, коло вікон залага (охорона)" (Номис); пор. у Неуча-Левицького: "Джериха ... все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама" та у М. Стельмаха: "А тут уже й гості почали злітатися: хто у вікно на помелі скаче, ... а хто й з комина гуркоче" (дослідниками минулого, до речі, зафіксовано: "На ніч треба вікна і двері хрестити, щоб нікуди було нечистій силі увійти";⁴ "На різдво хазяїн крейдою малює хрестин над вікнами, на воротах, дверях усіх сараїв, хлівів ...";⁵ "Малоруссы для защиты от ведьм вешают на окнах и порогах дверей жгучую крапиву"⁶). Ці та інші приклади свідчать про порушення законів людського співжиття: "не первина вікном з хати утікати"; "чи вже мені будуть вікном двері?" (говорять про злодіїв, шахраїв); "се така баба, що їй сам чорт на махових вилах у вікно чоботи подавав, бо підступитись боявся" (про злих, сердитих); див. ще р. "не велят в окно заглядывать, а в двери не пускают"; *Великі вікна* у народному вжитку означали суд, кару: "щоб тебе кат сіконув перед великими вікнами", "хоч і позвать перед великі вікна", пор. р. "сидеть в белых окнах" - відбувати покарання у в'язниці.

Джерела минулого сторіччя фіксують маловідомі сучасному читачеві стійкі вирази, прислів'я, до складу яких входить назва реалії. Так, зокрема, у Т. Г. Шевченка знаходимо такі ряд-

ки: "Покинула (вдова) знову нову господоу: Пішла в найми, ... і огризок (їй) В вікно подавали Христа ради ...". У вікно подавали жebraкам (пор. укр. "під віконю собаk дратовати, гризти вікна - "жебракувати" р. окна гризть - "побираться" див. "Під віконю, наче серце дасть біг у порижню торбу брати" (Білецький-Носенко); див. ще р. "в окно подать - богу подать", "бог дає, так і в окошко подає"; погроза "будем у меня тм под окном стоять", тобто "скоро обнимаєшь" (Даль). Вираз р. сидеть у окна означав "доля жінки (удел бабы)" і був у російській соціалній термінології однією з формул, яка вказувала на відповідність місця та соціального статусу людини (пор. суч. блр. ваканчыца "жінка, яка любить сидіти біля вікна").

Вважаємо, що викладене вище вже є достатнім для того, щоб паремійний фонд національної мови активніше використовувався лінгводидактикою. Однак вивчення паремійного багатства східнослов'янських народів привело нас до думки про те, що лише глибоке осмислення як ключових (стрижневих) реалій, так і їх номенів, використаних у паремійній одиниці, допоможе визначити тональність змісту паремії, а звідси і доречність її вживання у конкретному випадку. Це зумовлено тим, що в ролі таких номенів виступають слова з високим рівнем культурологічної інформації (пригадаємо мрію Л. В. Щерби про створення містка між мовою та культурою). Отож шлях осмислення та проникнення у глибину творених віками і поколіннями та вирізьблених у мові паремійних образів проходить через сходження до слів, що становлять основу їх, до так званих опорних (стрижневих) номенів.

Так, у сучасному, багато в чому спільному для східних слов'ян фонді паремій існує значна кількість висловів з опорними словами криниця та колодязь, які складають кілька тематичних груп і спроможні розвинути переносне значення: "голкою криниці не викопаєш", "як напився, то то криниці задом повернувся", "силою колодязь копати - води не пити" та ін. Це не випадкове, адже вода - один із найнеобхідніших складників і умов людського життя: "нема голода, коли ся п'є вода", "добра вода, бо не мутить ума", "мокрый май - жито, як гай".

Відомо, що в давнину слов'яни свято вірили у чудодійну силу води, поклонялись озерам та рікам, джерелам та колодязям, присвячували їм свої ритуальні обряди. Водяна символіка знайшла яскраве відображення в українських замовляннях. До водяних символів належать море, вода, ріка, значно рідше - джерело, озеро, колодязь. Дещо дивним є нечисленність замовлянь, у яких згадується останній, але характерним є те, що його персоналізовано, названо ім'ям: "Добрідень, колодязю Іване і зрубє Авраме, а водо Ульяно, а земле Тетяно. Я неприймов води брать, я прийшов помочі прохать". Для того, щоб викликати дощ, вважали наші пращури, слід було кинути мох у криницю; сніг, зібраний на святій вечір, міг зберегти у колодязях воду протягом року, навіть якщо літом не було жодного дощу. Подекуди ще й досі над криницями можна побачити невеличку капличку, яка означає, що це громовий колодязь, тобто такий, де джерело відкрилось після громовиці, а його вода вважається цілющою.⁸ Люди вірили, що для зцілення від різних хвороб необхідно скупатися в чистий четвер на страсному тижні до схід сонця. Від пристріту, уроків та переполоху хворого мивали тричі і давали пити

свячену чи наговорену воду. Велику чудодійну силу мала вода непочата (рос. відповідники *свежая, чистая*). За повір'ями, непочату воду повинна набирати знахарка, одягнена в усе чисте, як на свято, вночі з трьох колодязів. Кожному з них вона вклонялась тричі зі словами: "Здрастуй, вода Улана и земля Тетяна, я прийшла до тебе води набрать і здоро'я попитать ...".⁹

Значна кількість фразеологічних зворотів зі стрижневим словом вода у східнослов'янських мовах свідчить про величезне значення води у віруваннях та обрядових діях, зокрема гидромантиї (ворожінні на воді) русичів: "виводити (вивести) на чисту (свіжу) воду (на сухеньке)", "як (мов, немов, наче, ніби, неначе) у воду дивився"; "як (мов...) у воду канув (упав)"; "як (...) у воду опущений"; "як (...) курча в воду впустив" та ін.; пор. вираз *строить колодцы из лучин, що означало "ворожіння на святій вечір"*.¹⁰

З раннього дитинства чарівний світ казок та переказів оповідає про чудодійні перетворення людей у звірів, рослини (й навпаки), оживлення та умертвіння за допомогою води, відбиваючи усвідомлені нашими предками тісні зв'язки людини з тваринним і рослинним світом, їх взаємозалежність, пов'язаність, зумовленість та відтворюючи, таким чином, давні мислення і багату уяву наших предків.

З літописних джерел дізнаємося, що протягом багатьох століть позбавлення води, захват або руйнування таємного виходу до води відігравали значну роль у бойових діях при облозі міст і фортець. Так, у 968 році печеніги відрізали Київ від води: "И нельзя коня напоити, на Лыбеди печенези". У 988 році князь Володимир Святославович зміг збороти опір херсонесців (Корсунь) тільки тоді, коли зруйнував гончарний трубопровід, по якому самопливом подавалась вода у місто.

З Іпатіївського та Волинського літописів нам стає відомо про облоги Пронська (1207) і Галича (1219): "Они же бояхуся, излазяи из града не брани для, но жадн ради водняа, измираху бо мнози люди в граде". Дійсно, що "не знаємо ціну водиці, доки не висохла криниця", пор. сучасне закарпатське "коли колодязь висихає, вода честь має".

Поміжкою людиною-творцем крилатого вислову найбільш прийнятної форми для адекватного вираження думки приводять до варіативності паремій, яка реалізується багатьма способами. Так, наприклад, значна кількість варіантів складає розгалужене гніздо прислів'я "не плюй у (в) криницю (колодязь, воду, до студні), (бо) згодиться (пригодиться, знадобиться, трапиться, прийдеться, прийде, бо з неї будем) води (-у, -цю) (на-) пити (-сь, -ся)" та ін. (пор. російські та білоруські відповідники з майже однаковим звучанням та свисловим навантаженням). Ці та інші приклади свідчать про різні засоби, що використовуються для варіювання. Серед них найчастіше: синтаксичні видозміни (заміна сполучників або втрата їх та сполучних слів), характерною є заміна діалектних слів літературними; відбувається редукція всього виразу або ж навпаки він перетворюється майже у притчу та ін.: "в криницю воду лить - тільки людей смішить", "нащо в криницю воду лляти (коли вона й так повна); "не лий воду до криниці, бо вона й так повна". Паремії констатують ("багатому вода сама летється, а бідному - до криниці йти",

"криниця і та висихає" (пор. р. "и колодезь причерпывается"), "коло річок колодезьів не копають", "через цямрину нелегко воду пити") і застерігають ("не брудни криниці, бо схочеш водиці", "не зарікайся з тої криниці воду пити" (пор. р. "не пей из чужого колода, своя не потечет"), повчають ("треба нахилитись, щоб з криниці води напитись"), "пізно колодезь копати, як хата горить") і звеличують роботящу людину та її глибокодумність ("з глибокої криниці студена вода", "(лиш) до доброї (чистої) криниці стежка утоптана (йдуть люди пити водиці)". Не знаси, чому більше варто дивуватись у прислів'ях, цих перлинах народної мудрості: іронії над безрезультатністю, безцільністю праці ("в ліс дров не возять, а в колодезь воду не ллють") чи влучності, алегоричності, інакомовності позначення різниці засобів і мети ("дарма з сухої криниці воду брати", "до сухої криниці не йдуть пити водиці").

Звертає на себе увагу те, що в аналізованих пареміях вживання відбувається і за рахунок опорного слова: *криниця* - *колодезь*. Цей синонімічний ряд в українській мові може бути розширений ридковживаними, застарілими та діалектними номенами: *студня* (*студнік, стуннік, стуйник, студзянец, студничка, студенка, стунничка*), *вікнина*, *к(а,е,й,і,у)рница(я,і)* (з метатезою), *копа(н,ч)ка* та ін. Так, останнє слово (*копань*), означаючи стародавній тип криниць без зрубу, невелике волюміне, рів, ковбаню з дошовою водою, ставок, назву стоячих вод (на Житомирщині), бере початок від праслов'янського *кораті* та пов'язане з литовською, грецькою, латинською мовами, це й досі використовується на Поділлі, де називає колодезь, стіни якого викладають камінням або дерев'яним зрубом. Мабуть, сама про останній співають у народній місні: "На городі криниченька Дилем дильована..." (диль "товстий брусок, дошка, колода"). Назва матеріалу, використаного у будівництві, лежить і в основі назви *мурованка* (зберігається на Буковині). У Карпатах та Галичині муровані криниці зі зрубними цямринами під двоххилими дахами називають *студні* (пор. *студень(ня)* діалектне "криниця без зрубу"),¹¹ *студниками, студенками* позначають лемки водні джерела, які поглиблюють та встановлюють в них видовбані *кадлуби, кадовби, гуцульські кадіби* "обрамлення, виготовлене із дупла або товстої колоди" (пор. блр. *кадоўб* "криничка", назва відбиває перенос з частини (верхньої складової колодезя) на ціле). Назва *студня(і)* як родова широко вживана на північно-надністрянській території Львівської області, південно-волинських землях та крайній півночі Галичини (див. це *студзянка, студня* у південно-західній частині Білорусії; за даними "Дялєкталагічнага атласа беларускай мовы" слово займає великий чітко окреслений компактний ареал, що межує з Латвією, Литвою та північно-східною частиною Польщі), у бойків назви *студен* та *крижэн* означають джерела. Аналізована назва пов'язана із *студінь, студенець* "сильний холод, мороз". Адже відомо, що найбільше цінується холодна вода, яка добре вгамовує спрагу ("з глибокої криниці студена (холодна) вода", "в живому джерелі вода студена", див. це в пісні: "Криниця глибока, і зима в ній вода"), пор. р. *студенець* "колодець, колодезь, кудук, креница, копань, копанка на холодной воляной жиле; ключ из земли, родник"; "посудина с холодной водой в бане".¹² Прозора внут-

рiння форма слова *безодница* теж яскраво вiдтворює сутнiсть реалiї "пiдземне джерело" (у полiських говiрках).

В українських говiрках зафiксована значна кiлькiсть варiантiв та близькоспорiднених слова *криниця*, праслов'янського походження, яке найчастiше вживається для позначення джерела або виритого колодязя: *кирнiчина* "холодна джерельна вода" (пор. *криничина* "джерело"), *кринiчовина* "джерело, сукупнiсть джерел"; район джерел позначається словами *кренички*, *криничисько*, *криничище*, номени *ке(и)рница*, *ки(е)рница*, *ки(е)рни(е)чки* означають у карпатських говiрках потоки (пор. р. *криница* та блр. *крынiца*, *крынiцка* "невеличка водойма бiля виходу пiдземних вод"), (див. ще семантично близькi *зрой*, *здрой*, *зрудленка* - останнє, можливо, осмислене i створене за народною етимологiєю; припускається також i контамінація: похiдне вiд *рйти* та *рубати*), модифiкованi запозичення з польської мови (*zoblo* "джерело"), поширенi на бiлоруськiй територiї, що межує з Польщею. Матерiали лiтописiв свiдчать про те, що номен *кр(и,ы)ница* здавна використовувався у прямому i переносному значеннях.

Цiкавим, на наш погляд, є й те, що спорiднене давньоруське *кр(и,и)ня* теж означало джерело води, а слово *кринье* виступало iз збiрним значенням "крига, крижини": "и сварачала лед криньемъ великимъ акы хоромы и то устье реки". Варто пригадати ще й старослов'янське *криница*, що означало "посудина, глечик". Семантика старослов'янського слова дає нам пiдстави зазирнути у глибини вiкiв до давньої Грецiї, де колодязь було дуже багато, а заслугу прориття першого з них приписують Данай. Греки - пiонери в обладнаннi цистерн для збирання та зберiгання дощової води, яка вважалася дуже корисною, що сприяло значному поширенню цих величезних посудин у виглядi пляшок з вузьким горлом та широкою нижньою частиною, як, наприклад, у Афинах. Їх покривали непроникною штукатуркою та закопували в землю, найчастiше у скелястий ґрунт. Форма та призначення цистерн, можна припустити, вiдтворюють тi асоціацiї, що уможливають зв'язки слiв р. *криница* та *кринка* "глечик для молока", пор. у архангельських говiрках останнє - "яма з водою."¹³

Однiєю з найдавнiших у Києві, що збереглася до наших днiв, є *криниця*, побудована у X-XI ст. на територiї Софiйського заповiдника. В Києві рельєф мiсцевостi сприяв влаштуванню водопроводiв. Найкращi джерела з чудовою водою знаходились пiд горою Кисельовською (Здихальниця). Дерев'яними трубами самопливних водостокiв вода подавалася у двiр Київської академiї та у сусiднi мiсця на Подолі. Тодi ж (XVI-XVII ст.) були влаштованi фонтани у Фроловському та Братському монастирях i на Торговiй площi.¹⁴ На Володимирській гiрцi мiстився резервуар на висотi 30 м вiд рiвня Подолу, звiдки по дерев'яних трубах надходила вода у колодязь загального користування. Над ним стояла статуя легендарного багатиря Самсона, що роздирав паву леву, звiдки й лилася вода. На жаль у 1908 році пiд час епидемiї холери колодязь виявився зараженим, його закрили, а згодом й розiбрали.¹⁵

У мiстах схiдної Європи, за даними археологiв, колодязi повсюдно поширилися з середини XV ст.

Про безмежність людської фантазії та уяви свідчить те, що, крім зазначених лексем для називання викопаної чи природної ями, в яку з джерела прибуває вода і звідки можна брати воду, в українських говірках існують ще поодинокі назви з іншими коренями, зокрема вікнина (на Слобожанщині), *норянка* та *яма* (*ямка*) (у межиріччі Латориці та Боржави). За етимологією остання може розглядатися як "найближчий" синонім до слова *копань* (*копанка*); номен *норянка* відтворює глибину води у реалії і можливість зануритись, пірнути у неї, а *вікнина* має кілька цікавих етимологічних тлумачень.¹⁶

Притаманний образу криниці символізм, що створився з давніх-давен в усній народній творчості, широко використовується майстрами художнього слова: "Я б радив тобі...любчику, закинй...нинішню пригоду в криницю забуття", - знаходимо у І. Франка; "Не плюй в колодязь..." - застерігає один із героїв "Дівочої волі" Л. Дмитерка; "І коли через віки невідомий митець знову припаде устами до незглибимої криниці життєвого й художницького подвигу Т. Шевченка, то й тоді зачерпне він звідті снаги для свіжого слова".¹⁷

Таким чином, в результаті комплексного дослідження уявлень східних слов'ян про влаштування (будову) світу, що знайшли взаємне відображення у різних кодах матеріальної та духовної культури, виявився семантичний паралелізм, "своєрідна міжкодова синонімія", дублювання одних і тих же мотивів у різних семіотичних системах (вербальній, реалемній, акціональній).

Дослідження паремійного фонду національної мови сприяє не тільки осмисленню його як "культурного знака", у якому значною мірою трансплантовані та закодовані характерні риси матеріальної та духовної культури народу, його звичаї та традиції, а й виявленню труднощів, які можуть виникнути у процесі міжкультурної комунікації у зв'язку з об'єктивно існуючими невідповідностями, специфікою менталітета етносів, детермінованих різницею культур. Отже, етнолінгвістичний аналіз паремій східних слов'ян дозволяє реконструювати деякі суттєві сторони матеріального і духовного життя, містить нові дані для висновків стосовно вляхів і факторів розвитку світобачення етносів, надає можливість критично оцінити внесок попередніх поколінь у створенні естетичних смаків і етичних підвалин, у формуванні психології східнослов'янського мовного та етнічного континууму.

ПРИМІТКИ:

- ¹ Матеріали до української етнології. Львів 1919, т. XVIII, с. 126.
- ² Матеріали для етнографического изучения Харьковской губернии. В сб.: Харьковский сборник. В 3 т. 1889, т. 2., с. 235.

- 3 Словарь русского языка XI-XVII вв. Т. 1., Москва 1976, с. 100-101.
- 4 СУМЦОВ, Н. Ф.: Культурные переживания. Киев 1890, с. 101.
- 5 КРАЧКОВСКИЙ, Ю. Ф.: Быт западнорусского селянина. Москва 1873, кн. 4., с. 174.
- 6 САХАРОВ, И. П.: Сказания русского народа. СПб. 1885, т. 2., с. 93.
- 7 Українські замовляння. Київ 1993, с. 135-136.
- 8 ТИМОНОВ, В. Е.: Водоснабжение и водостоки. СПб. 1904, т.1., с. 124.
- 9 Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. В сб.: Харьковский сб., 1889, No. 3., с. 34-35.
- 10 ДАЛЬ, В. И.: Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Москва 1955, т. 2., с. 139.
- 11 Словник української мови. В 11 т. Київ 1970-1980, т. 9., с. 800-801.
- 12 ДАЛЬ, В. И.: Указ. соч., с. 347.
- 13 Там же, т. 4., с. 194.
- 14 ЗАКРЕВСКИЙ, Н.: Описание Киева. В 2 т. Киев 1858, т. 2., с. 547.
- 15 ГРИНЧЕНКО, Б. Д.: Словник української мови. В 4 т. Київ 1958.
- 16 Етимологічний словник української мови. В 7 т. Київ 1982, т. 1., с. 398.
- 17 Словник української мови. Т. 4., с. 349.